

УДК 339.5.012

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ІСТОРІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються історіографічні та методологічні проблеми досліджень історії глобалізації. Більша частина наукової продукції, присвяченої зазначеній тематиці, з'являється наприкінці 1980-х років. Відтоді сформувались основні історіографічні школи, які займаються згаданим напрямком знань. Глобальні історичні дослідження, як аналітична модель, зосереджені на економічній історії, соціальній історії, політичній історії, культурній історії, партійній історії, правовій історії, історії профспілок, історії технічного розвитку, історії громадських союзів, історії географічних відкриттів, локальній і регіональній історії, ранній історії, історії античності, історії середньовіччя, історії нового часу, історії сучасності.

Ключові слова: глобалізація, історія глобалізації, методологічні підходи, історіографія.

Andriy Martynov

Dr. of Sciences (History), Prof., Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

THE HISTORY OF GLOBALIZATION: METHODOLOGICAL APPROACHES AND HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Modern theoreticians of Global History differ in opinion as to the definition of Globalization and up till now there is no single definition, which would satisfy most scientists. Some of them believe this phenomenon to be unreal because it is impossible to clearly separate it from other social processes

and phenomena or because it do not has clearly defined place in the geographical space. In most cases Globalization are understood as: We are living today in an age of rapid globalization. Its pace has accelerated in the past several decades, particularly since the end of the Cold War. The main thrust for globalization involved a high degree of Westernization, it by no means resulted in homogenization but everywhere produced diverse responses to the West rooted in indigenous cultures. In fact, we have witnessed homogeneity resulting from processes of globalization and at the some time increasing heterogeneity. Globalization thus is extremely complex and variegated, on the one hand indeed leading to high degrees of homogeneity in economic organization, technological and scientific developments and even lifestyles following Western patterns, on the other hand to marked divergences from Western outlooks and practices and even to pronounced resistance to Western influences. In this article we intend to examine the transformation of historical thinking and writing within this larger global context.

Globalization is realized in the form of bilateral, multilateral and collective relation. Global System is usually understood as hierarchically structured integral complex of actors of international relation, which are interconnected by constant relations. Until the early 21st century the investigation of Global History was performed within a whole number of social science: philosophy, history, sociology, legal and economic sciences. The theory of globalization is a science, which tries to logically and reasonably interpret the most essential phenomena and processes as well as interrelation between them using its own methods. Conflict and cooperation are the most important manifestation of the state of international relations and logically proceed from structural peculiarities of current global system.

Keywords: *globalization, historic of globalization, methodological thinking, historiography.*

Професор сучасної історії Вільного університету Берліна С. Конрад слушно зауважує, що зміни в історичному мисленні на початку ХХІ століття привели до того, що кожен сучасний історик одночасно є все-світником, навіть якщо він цього не усвідомлює¹. Адже історик постійно перебуває під впливом інтенсивних різноспрямованих інформаційних потоків у всіх проявах їхньої локалізації і глобалізації. Упродовж останніх майже двох століть історична наука пов'язана з проектом національно-державного будівництва. Внаслідок цього парадигмальною домінантою була дихотомія між «своєю» історією та історією «інших». У цьому сенсі всесвітня історія більше зосереджувалася на порівнянні інших цивілізацій з Європою. Великий наратив глобалізації конструюється лише впродовж останніх трьох десятиліть.

Специфічна глобальна свідомість вимагає включення усіх регіонів земної кулі до всесвітньо-історичного процесу. Адже досі модерний світ вважається синонімом вестернізації. Навіть у постколоніальних студіях домінує мета-нарратив євроцентризму. Оновлення методологічних підходів до вивчення всесвітньої історії неможливе без урахування історіографічних здобутків світової історіографічної думки. Актуальним залишається питання удосконалення методів і концептуальних підходів до дослідження глобальної історії².

У 2008 р. Дж. Іггерс видав концептуальну монографію «Глобальна історія сучасної історіографії», в якій він відійшов від євроцентристських підходів до висвітлення основних проблем всесвітньої історії³. Р. Робертсон розпочинає історію глобалізації з XVI століття й виділяє п'ять її етапів. Зародковий період (XV — середина XVIII століття), первісний період (середина XVIII до 1870 р.), період пристосування (70-ті роки XIX століття — середина 20-х рр. XX століття), період боротьби за гегемонію (середина 20-х рр. — кінець 60-х років XX століття); період невизначеності (60-ті — 90-ті роки XX століття). Саме до останнього періоду Робертсон одним із перших науковців застосовує термін глобалізація⁴.

Німецький дослідник П. Феслер розробив іншу періодизацію. Він виділяє: «передглобальну» епоху до 1500 р., протогобалізацію (1500–1840), першу фазу глобалізації (1840–1914), кризи і розпад глобалізації (1914–1945), другу фазу глобалізації (1945–1991), далі «турбокапіталізм». Автор піднімає питання про природно-географічні, інтеракційні, культурно-інституційні, соціокультурні бар'єри. Колоніалізм розглядається як форма усунення більшості з цих бар'єрів. Зокрема, Великі географічні відкриття відкрили період подолання природно-географічних бар'єрів, цьому сприяла також розбудова транспортних комунікацій, таких як Суецький канал, Багдадська залізниця⁵.

Ми є свідками суперечливого процесу «глобальної урбанізації», де розвинені країни відіграють роль міста, а слаборозвинені — села. В Україні, наприклад, триває процес масового переселення до великих міст, низький рівень довіри до влади, надмірне майнове розшарування, наслідком якого є поява обнесених парканами громад «еліти» і зниження інтенсивності соціальної взаємодії між нерівними громадами, розширення «тіньового» сектору економіки, купівля голосів виборців, криза представництва в політичній системі, становлення локальних кримінальних порядків, зневажливе ставлення істеблішменту до громадян, подвійні стандарти в застосуванні закону, звичаєва корупція, заміна системи демократичного представництва громадською думкою «активістів», у формуванні й інтерпретації якої дедалі більшу роль відіграють засоби масової інформації⁶. У цьому контексті мультикультуралізм стає ідеологією, що

протидіє гегемонії Європи, яка маргіналізує інші культури. Мультикультуралізм відкидає культурні ієрархії, поділ на центр і периферію. Важливими чинниками залишаються міждержавна й міжрегіональна соціальні нерівності. Відмінності всередині держав і суспільств так само важливі, як і між ними.

І. Валлерстайн зазначає, що «ніколи не було остаточної версії жодної із ідеологій, завжди було чимало плутанини з демаркаційними лініями між ними»⁷. Еклектика ідеологій обумовлена суперечливістю масової свідомості, в якій співіснують протилежні очікування і прагнення. Наприклад, на Берлінському конгресі 1878 р. вперше пролунало гасло права народів на самовизначення. Навіщо взагалі потрібні кордони між демократичними державами? На Лондонському конгресі II Інтернаціоналу (1896) право націй на самовизначення було включено до його програми. Однак в історіографії домінує погляд, що глобальною економіка стає, коли починає функціонувати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети.

У Західній Європі династичні держави переросли в національні. Тут поширилася політична (громадянська модель) нації. У Центральній і Східній Європі, де межі держав тривалий час не збігалися з культурними кордонами, утвердилася культурно-етнічна модель нації. Також у німецькому випадку нація не могла до 1870 р. ототожнюватись з єдиною державою. Нація — це інстанція суверенітету. Масова національна мобілізація — це феномен ХХ століття. На Сході Європи народи агресивно реагують на власне відставання в модернізації. У масовій свідомості, як і у свідомості політичних еліт, поширене уявлення про етнічну основу державності. Національна свідомість формується лише за умов інтенсивної суспільної комунікації, неможливої без ефективних систем транспорту і зв'язку. Націоналізм — це політична ідеологія, в якій «нація», яка розуміється як культурно-гомогенна спільнота, виступає джерелом суверенітету, домінантним об'єктом лояльності і максимальною основою легітимності влади. Історія націоналізму — це історія деградації ліберальної ідеології. Правління закону, як основний постулат лібералізму, — це зовсім необов'язково правління демократичної більшості. Націоналізм виникає як реакції суспільств, які відстали в модернізації від більш розвинених, або як спротив передових країн силам, що тягнуть їх назад. Так силою примушують до свободи. Народ завжди хоче блага, але сам не знає, в чому воно. У французькому публічному дискурсі через домінування моделі громадянської нації (а не етнічної) немає поняття етнічна меншина. Наприклад, шотландський націоналізм заявив гучніше про себе, коли в регіоні Північного моря знайшли нафту. Підйом фламандського націоналізму в Бельгії припадає на повоєнний час, коли Фландрія подо-

лала економічне відставання від франкофонного центру Бельгії. У роки Першої світової війни фламандці виступили на боці Німеччини, а після її поразки виглядали в очах франкофонів зрадниками. Кістяк бельгійської бюрократії і буржуазії складала франкофони. Фламандський середній клас не мав доступу до влади й ресурсів у загальнонаціональному вимірі⁸.

Країна Басків має самостійну податкову політику, автономну поліцію, власних представників у Європейському парламенті. Сучасна система міжнародних відносин побудована на принципі націй-держав, тому вбачає в збільшенні кількості суверенних держав загрозу світовому порядку. Будувати націю означає руйнувати імперію, адже в міру посилення націоналістичної ідеології руйнується імперська лояльність. Натомість відбувається ідеалізація нації і сакралізація держави, колективна солідарність індивідів досягається через жертву, власний народ вважається обраним. Ж.-Ж. Руссо вважав, що «руські ніколи не стануть цивілізованими», позаяк Петро I зарано їх цивілізував. Він хотів створити німців, англійців, а треба було починати з того, аби створити руських»⁹.

Єдина політична культура необхідна для нормального функціонування демократичного суспільства. Скорочення кількості середнього класу в глобальному вимірі, а цей процес був започаткований під час глобальної економічної кризи 2008–2017 рр., спрямовано на продовження надмірного споживання привілейованих прошарків західних суспільств за рахунок зупинки зростання чисельності населення та обмеження індивідуальних потреб на периферії світової економіки. Зазначену проблему також варто розглянути у форматі статті.

Суспільні науки, маючи окремі предмети досліджень, разом досліджують один і той самий об'єкт — людину та її соціальне оточення. Уявимо собі ієрархію різних соціальних процесів, суб'єктом, або об'єктом яких є людина. Підмурком цієї ієрархії буде головний соціальний суб'єкт — конкретна людина. Однак будь-яка людина не може існувати поза межами суспільства. Тому суспільство становить ще один щабель нашої умовної ієрархії. Декілька суспільств, взаємодіючи між собою, створюють вищий щабель ієрархії, яким є локальні цивілізації та глобальна людська цивілізація. Кожному зі щаблів ієрархії властиві свої соціальні процеси: народження, розвитку, загибелі. Зазначені соціальні процеси характеризують умови функціонування соціумів. Загальною особливістю буття різних соціальних суб'єктів можна вважати процес глобалізації¹⁰.

Обговорення цього процесу має чимало дискусійних питань. Перше з них стосується визначення умовної дати початку формування глобальної цивілізації. Відкриття геліоцентричної системи М. Коперником, подорож Ф. Магеллана навколо світу, космічні проекти К. Ціолковського й теорія

ноосфери В. Вернадського — всі ці наукові відкриття є кроками шляхом глобалізації. Проте визнання цього факту не допоможе нам визначитися з витоками процесу глобалізації. Представники суспільних наук жваво дискутують з приводу визначення віку процесу глобалізації. Відкритим залишається питання, скільки цей процес триває: 50, 500 або 5000 років? Зрозумілими є його стимули: всесвітній розподіл праці й економічна інтеграція, світова торгівля й комунікації, спільні екологічні виклики, активність соціальних суб'єктів, які мають глобальні інтереси, культурна гомогенізація в сенсі моди та стилю життя¹¹.

На кожному з етапів загальної глобальної історії людства відбувалися власні специфічні процеси, які стали важливими кроками до сучасності. Найдавніші цивілізації дуже рідко та нерегулярно контактували між собою. Тому можна погодитися з концепцією О. Шпенглера та М. Данилевського про самодостатність ранніх етапів розвитку локальних цивілізацій. Однак і абсолютизувати цю концепцію немає підстав, адже вже за античної доби контакти між різними цивілізаціями стають регулярними¹². Отже, активізуються міжкультурні процеси та взаємовпливи. Визначальним чинником розвитку процесу глобалізації стало вдосконалення засобів комунікації. Римська імперія постала на фундаменті надійних зв'язків між усіма своїми провінціями. Яскравим прикладом такої комунікативної централізації була й давня Китайська імперія. Не менше значення для міжцивілізаційних контактів мало й Велике переселення народів початку християнської ери. Звичайно, як і виникнення світової релігії християнства.

Арабські завоювання та поширення ісламу, Великі географічні відкриття та зміни у повсякденному житті європейських народів, доба колонізації, наукові відкриття XIX–XX століть стали знаменними віхами в історії процесу глобалізації.

Дискусійними у великому дискурсі глобалізації є проблеми: вплив процесу глобалізації та умови існування національних держав, співвідношення між глобалізацією та демократією, причини погіршення екології і соціальних стандартів, гомогенізація — гетерогенізація — гібридизація культурних норм і цінностей, глобалізація й міграція. Розвиток економічної глобалізації, транснаціоналізація інформаційних систем руйнують кордони на шляху обмінів, контактів, передачі інформації. Усе це «розігріває» глобальну соціальну систему до небезпечної «температури» і загрожує тотальною дестабілізацією.

Однак чіткого розуміння феномена глобалізації, її соціально-історичної сутності, причин, рушійних сил і наслідків для сучасності та майбутнього людства в системі соціальних наук досі не склалося. Це парадоксально, адже на наших очах формується глобальне виробництво,

глобальний ринок, здатний працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети, глобальне суспільство та його культура, яка часто вимагає миттєвого результату, а не винагороджує довготривалі зусилля заради віддаленої у часі мети. Поняття «глобалізація» одночасно може розглядатися як дефініція та аналітична модель.

Глобалізація може аналізуватися як просторова експансія та як поглиблення інфраструктурної інтеграції. Глобальні зміни трансформують структури різних суспільств, звичайно, неоднаково. З ідеологічного погляду проект глобалізації мав замінити вакуум, який утворився внаслідок кризи модерністського проекту створення справедливого та щасливого суспільства. Наразі, говорячи словами З. Баумана, маємо «розбалансований світ самотнього споживача»¹³. Роль соціального інтегратора намагається використовувати реклама, але вона нездатна впоратися з цим титанічним завданням. Навпаки, нав'язлива реклама провокує розрив між бажаним і дійсним рівнями споживання та замість «двигуна торгівлі» стає джерелом депривації, тобто прірви між індивідуальними бажаннями та можливостями їхнього задоволення.

Водночас віртуальний інформаційний світ вперше в історії людства нівелює апіорне значення континууму «час-простір». Е. Тоффлер зазначає, що «ніколи ще в історії відстань не важила так мало. Ніколи ще стосунки людини з місцем проживання не були такими хиткими й недовговічними... Ми є свідками того, як втрачається для людини значення місця проживання. Ми виховали нову расу кочівників, і лише одиниці усвідомлюють, наскільки численна, повсюдно поширена й істотна така міграція»¹⁴. Внаслідок цього глобалізація стає перманентним культурним шоком для різних локальних цивілізацій, суспільств й індивідуумів.

Намагання точно визначити терміни веде до постійних епістеміологічних дебатів. Адже навіть точні кордони цивілізацій на географічній або політичній карті світу часто є довільними. Проте без визначень неможливе утворення смислів. Наприклад, суспільство може розглядатися як сукупність людей, об'єднаних історично обумовленими соціальними формами спільного життя та діяльності. Суспільством може бути коло людей, об'єднаних спільністю походження, становища та інтересів. Нарешті це може бути добровільне об'єднання людей заради досягнення певної мети. Є думка, що існують лише індивіди, а реального суспільства немає. Водночас французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що суспільство є особливою соціальною реальністю, яку формує взаємодія різних людей. Наприклад, Інтернет — це не просто колекція комп'ютерів, так і суспільство не лише сукупність індивідів. В Інтернеті комп'ютери поєднані комунікаціями зв'язку, та обмін інформацією здійснюється завдяки єдиним програмам. У суспільстві індивіди поєднані мережею зв'яз-

ків, а роль програмного забезпечення виконує культура. Різні суспільства, які живуть у сучасному світі, перебувають на різних етапах впливу глобалізації. Навіть малодосліджені первісні індіанські суспільства в джунглях Амазонки не можуть похвалитися тим, що вони вільні від впливу глобалізації. Адже вирубка тропічних лісів не лише позбавляє планету зелених «легенів», а й зменшує ареал існування первісних племен.

Глобалізація перетворилася по суті на квінтесенцію сучасного етапу розвитку всього світу. Сутність процесу глобалізації визначається як формування та розвиток єдиного світового фінансово-економічного простору на основі комп'ютерних технологій. Унаслідок глобалізації змінюється характер людської праці, перетворюється жива людська свідомість. Отже, глобалізація є соціальним процесом, який здійснюється людьми на основі їхніх інтересів та ціннісних орієнтирів. Глобалізація є умовним «діагнозом» сучасності. Її ознаками стають такі соціальні процеси, як раціоналізація суспільного буття, урбанізація, поширення освіти та бюрократизації. Унаслідок щільних контактів утворилося суспільство підвищених ризиків. Людство дедалі частіше відчуває свою залежність від техногенних катастроф та їхніх негативних впливів. Йдеться не лише про такі катастрофи, як Чорнобильська (1986), або витік нафти з родовищ у Мексиканській затоці (2010), унаслідок чого послабилася тепла течія Гольфстрім. Інтенсивна людська життєдіяльність стала негативним чинником впливу на кліматичні умови Землі.

Глобалізація також є результатом відносин між різними економічними суб'єктами. Водночас вона є соціальним історичним процесом розвитку людства. Історія розвитку різних цивілізацій, які живуть власними цінностями, традиціями та нормами, не має спільної «програми». Однак це не означає, що історія є абсолютно анархічним процесом. Архетипи є першоджерелами (кодами) розвитку культурних та соціальних моделей. Архетип створює психосоціальні засади цивілізаційної ідентичності. Нині громадянські війни, а також, ще важливіше, визвольні війни, — пише відомий соціолог З. Бауман, — точаться за визнання права спільнот наділяти людей своїми ідентичностями¹⁵.

Визначення поняття «глобалізація» змінюється в залежності від ідеологічних преференцій та дисциплінарної належності суб'єктів, які займаються утворенням відповідних смислових конструкцій. Унаслідок цього наукове осмислення процесу глобалізації вимагає аналізу тотожності та відмінностей між різними дискурсами щодо глобалізації. Зазначений процес змінює стилі життя та соціальних практик багатьох суспільних груп. Тому саме поняття «глобалізація» вийшло за межі суто наукового вжитку та стало частиною сучасної масової суспільної свідомості.

Пропаганда цього явища виявляється такою інтенсивною, що забезпечує абсолютизацію «глобалізації». Як наслідок, не з'ясувавши історичного феномена глобалізації, за допомогою її концепту пояснюють усі зміни в сучасному світі.

Німецький соціолог У. Бек зазначає: «Намагатися визначити поняття «глобалізація» все одно, що пробувати прибити цвяхом до стіни пудинг»¹⁶. Проте він називає «глобалізмом» ідеологію панування світового ринку. Ідеологічно глобалізм ліквідує відмінність між політикою та економікою. Під глобалістською розуміється життя у світовому співтоваристві, коли жодна країна або група країн не може відгородитися від інших країн. Парадоксом є наявність світового співтовариства без універсальної держави та світового уряду. Тож під «глобалізацією» У. Бек розуміє процеси, внаслідок яких суверенітет національних держав підпорядковується владним можливостям та ідентичності транснаціональних акторів. Американський соціолог Р. Робертсон пропонує залучити поняття «глобалізація» до дебатів щодо форми глобалізації. На його думку, «проблема форми глобалізації пов'язана з ідеологічно забарвленим поняттям світопорядку»¹⁷.

Помилково розглядати глобалізацію в традиційній лінійній схемі, адже цей процес одночасно є як розвитком нових соціальних структур, процесів та явищ, так і руйнацією або принаймні «трансформацією» досі існуючих соціальних суб'єктів. Глобалізація оновлює ідею єдності та взаємозалежності людства. Ствердилося два основних концептуальних підходи до визначення хронології цього соціального процесу, згідно з першим, процес глобалізації розвивається впродовж кількох століть, і наприкінці ХХ ст. він лише вийшов на якісно новий етап свого становлення. Глобалізація в такому разі розглядається в поєднанні з процесами модернізації, а її історією стає історія вестернізації. Другий підхід ґрунтується на уявленні про те, що глобалізація є винятково рисою сучасності, коли навіть місцеві соціальні явища формуються під впливом наднаціональних процесів. У такому разі процес глобалізації вміщено в структуру світ-системи (за І. Валерстайном).

Та чи здатні соціальні науки максимально адекватно осмислити процес глобалізації? Адже класична соціологічна думка будувалася на основі аналізу суспільств, соціальних структур як одиниць дослідження спільноти, обмежених територією національних держав. Предметом соціальної глобалістики стає глобальне суспільство та цивілізація. Зрештою, якщо глобалізацію визнавати реальністю, вона стає реальністю у своїх наслідках. Залежно від концептуальних трактувань, можна побудувати різні історичні періодизації та відповідні історичні форми глобалізації. Глобалізація доби «передмодерну» ототожнюється з політичними й військо-

вими імперіями, світовими релігіями, міграційними рухами кочових народів до оброблених земель аграрних суспільств. Наслідками кожної навали були розорення, підкорення, епідемії. «Домодерний» період в історії глобалізації завершується послабленням або припиненням багатьох традиційних видів зв'язків. Динаміка регульованих глобалізаційних потоків була невисокою. Текстові послання, пересування купців та представників влади відбувалися зі швидкістю гужового транспорту.

Глобалізація доби раннього модерну (1500–1850) пов'язана з європейською колоніальною експансією. Атлантична работоргівля становила основу трансатлантичної економічної взаємодії. Поширення у Європі верстатного друкування сприяло розвитку культурного обміну. Наприкінці цієї доби залізниця, пароплави, досягнення в будівництві каналів і доріг полегшили взаємозв'язки між різними територіями. Виміри центр-периферія, місто-село створювали кращу модель осмислення політичного простору, ніж політичні кордони між державами. Глобалізація доби модерну (1850–1945) пов'язана з індустріалізацією, поширенням ідей лібералізму, націоналізму та марксизму. Сформувалася всесвітня система націй-держав, пов'язаних різними режимами регулювання та управління.

У всьому світі представники елітних прошарків суспільств споживають однакові продукти, отримують інформацію зі спільних джерел, мають схоже уявлення про щастя й горе, страждають від однакових хвороб, обирають схожі розваги. Констатуючи цей факт, треба визнати, що глобалізацію стимулювали не лише імперські амбіції США, хоча її витoki перебувають саме там. Суттєвий вплив на модерні ідеї національної державності має діяльність транснаціональних корпорацій. В епоху постмодерну вони створили сучасний феномен глобалізації. На зміну компаніям, які виробляли та розподіляли товари в межах однієї країни, прийшли концерни, капітал яких не обмежується державними кордонами. «Золотий дощ» розмиває будь-які кордони, але за гроші ми платимо свободою та появою нових ризиків.

Транснаціональні корпорації контролюють великий капітал, мають реальну владу, завдяки чому вони стали важливими гравцями на міжнародній арені. У зв'язку з цим змінилися й суспільство та культура. Часто працюючим, у пошуках кращих умов буття, доводиться емігрувати до чужої країни, де доводиться адаптуватися. Тому виробляється певний стандартний спосіб життя, принаймні цих «нових кочовиків». Традиційні елементи національних традицій через комерцію перетворилися на модні товари глобального ринку. Наприклад, це можуть бути мережі японських ресторанів або французька кухня, яка 2010 р. була визнана ЮНЕСКО культурним надбанням людства.

Популярна культура через фільми, книжки, музику не лише розважає споживачів, а й формує умови для нівелювання відмінностей між ними. Зворотній результат уніфікації полягає у привабливості ідеї повернення до витоків, які часто ведуть до фанатизму та архаїзації. За історичної доби модерну потужні національні держави нищили окремі етнічні культури, аби зміцнити єдність нації заради того, щоби всіх громадян об'єднувала спільна культура й ідеологія. В епоху постмодерну, навпаки, особливе значення набувають мовні, культурні, релігійні особливості та ідентичності. В міру того, як традиційні національні держави поступаються владою міжнаціональним об'єднанням, уніфікацію змінює поліфонія. Сучасність заохочує все місцеве, аборигенне, даючи носіям маргінальних культур відчуття свободи та рівноправності з іншими націями. Причому ніхто не вчить людей раціонально мислити, але всі зацікавлені «партії» наполегливо вчать ненавидіти. Це також створює додаткові ризики від процесу глобалізації.

За умов глобальної «стандартизації» монополія на законну освіту є набагато важливішою за монополію на законне насильство. Освіта суттєво впливає на ідентичність. В «імперських» державних структурах і за умов глобалізації активно пропагується «багатокультурність», яка має інтегрувати різних соціальних суб'єктів у одному суспільстві. Саму «багатокультурність» з ідеєю націоналізму ріднить розбудова масового анонімного суспільства, що складається з маси індивідів, які поєднуються в соціум національною культурою. Доки національні держави протегують однорідні «високі культури», а освіта остаточно не глобалізувалася, націоналізму ніщо не загрожує. Однак формування масової культури досить активно відбувається у так званій молодіжній популярній культурі, яка має інтернаціональний, а не суто національний характер. Навіть закриті суспільства капітулюють перед символами поп-культури.

Водночас глобалізація перетворює автентичність на товар та виставляє його на світовому ринку. Прибуток від того подвійний: з одного боку, екзотика приносить прибуток, а по-друге, легше зводити її до меж, дозволених стандартизацією.

Глобалізація належить до тих часово-просторових процесів змін, унаслідок яких суперечливо відбувається процес формування нової цивілізації. Часто термін «глобалізація» використовується як синонім терміна «інтернаціоналізація», який віддзеркалює взаємозв'язок і взаємозалежність людей і соціальних інститутів усього світу. Міжнародний валютний фонд веде мову про глобальний вимір фінансових операцій, унаслідок чого збільшується швидкість міжнародної торгівлі товарами, послугами, фінансовими активами порівняно з темпами їхньої внутрішньої реалізації.

Основною рушійною силою реальної глобалізації було суттєве скорочення видатків, потрібних для організації торгівлі, тобто зменшення транспортних витрат, скорочення видатків, потрібних для збирання й поширення інформації, та зменшення державних тарифних бар'єрів. Епоха фінансової глобалізації настала на початку 1970-х років.

Німецький філософ О. Гьофе визначає «глобалізацію» як «зростання й ущільнення мережі світових соціальних взаємин»¹⁸. На його думку, глобалізація властива не лише царині господарювання та праці. Економічні зміни залежать від політичних рішень, технічних інновацій, змін у менталітеті. Внаслідок глобалізації долаються кордони соціальної, політичної та економічної діяльності. Завдяки цьому події, рішення, діяльність в одному регіоні світу набувають значення для індивідів і спільнот у віддалених регіонах планети. Конкретні форми, яких набуває глобалізація, відрізняються в залежності від своєї історичної епохи. Глобалізація не є лінійним процесом, тому вона може осмислюватися як диференційоване явище. Також слід пам'ятати, що глобалізація — це складна система суперечливих соціальних процесів, а не особливий «стабільний» стан світової спільноти. Глобальна взаємозалежність не сприймається всіма народами однаково.

Військова сила є важливим чинником розгортання процесу глобалізації. Прикладами цього є дві світові війни ХХ століття, а також «холодна війна». Важливими агентами процесу глобалізації є транснаціональні корпорації (ТНК). Отже, ТНК — це суб'єкти світової економіки, які виробляють товари, або пропонують послуги у багатьох країнах. За допомогою прямих інвестицій вони контролюють філії у різних регіонах. Ледь не першою ТНК може вважатися «Британська Ост-індська компанія». Вона існувала в 1600-1858 рр. та володіла монополією на індійському ринку. В період найбільшого розквіту зазначена компанія мала квазідержавну владу в Індії. Перша світова війна розладнала світові потоки інвестицій та повернула глобальну економіку до стану закритих ринків. Ситуація почала змінюватися після закінчення Другої світової війни. Тоді за умов військово-політичного домінування США у світі відбувся процес оформлення Європейського Економічного Співтовариства (1947–1957). СРСР за часів «холодної війни» у світовому розподілі праці займав ізольовану позицію тому, що намагався вибудувати власну зону впливу в рамках РЕВ.

Після розпаду СРСР ідеологічні перешкоди на шляху розвитку процесу глобалізації були подолані. Американський політолог Ф. Фукуяма в праці «Кінець історії» зробив висновок про остаточну перемогу ліберальної ідеології. Суто формально, у глобальному масштабі лібералізм більше не має рівного собі конкурента. Хоча, особливо після терактів 11 вересня

2001 р., у такій ролі пропонується розглядати радикальних прихильників ісламу. Вони здаються, так само як і радикальні революціонери марксистсько-ленінської доби у версії «світової революції», прихильниками ідеї «революційного» створення «глобального ісламського суспільства». Правда, ресурсні можливості багатих суспільств, які належать до так званого «золотого мільярду», та ісламських країн «третього світу» виглядають неспівставними. Серйозною перевагою бідного «ісламського мільярду» населення виглядає демографічна. Західні суспільства стрімко старіють, втрачаючи демографічний потенціал. Зменшення народжуваності стає симптомом старіння населення та проблем із наповненням пенсійного фонду. Система соціального страхування не може бути досконалою. Завжди будуть ті, хто не доживає до пенсійного віку. Встановлюється залежність між зменшенням народжуваності та залученням іноземної робочої сили. Виходячи з мальтузіанської традиції, вважається, що кількість населення має бути економічно виправданою. До економічної глобалізації цей закон діяв максимум у регіональному масштабі. Наразі він набув глобальних масштабів.

Глобалізація економіки передбачає вільне пересування не лише товарів, капіталів, а й робочої сили. Це дає можливість роботодавцям у розвинутих країнах економити на заробітній праці всіх категорій найманих робітників. Некваліфікованим емігрантам платять менше. При цьому тарифна сітка прив'язана до мінімальної зарплати. Водночас виробництва «експортуються» до країн з низьким рівнем заробітної плати. Тому більша частка робітників у розвинутих країнах зайнята у сфері обслуговування, а не виробництва. Проте ця сфера також не може дати роботу всім. Однак причина глобалізації не в демографічних проблемах, а у вичерпанні розвиненими країнами можливостей економічного зростання.

Колосальні витрати на національну безпеку США після терактів 11 вересня 2001 р. дали негативний ефект для американської економіки. Закрито чимало американських підприємств у ісламських країнах. Дедалі менше грошей нафтові шейхи тримають в американських банках. До терактів серед великих вкладників вони складали до 70 відсотків. Економіка диктує США вимогу замиритися з ісламським бізнесом. Це не лише дасть можливість зменшити витрати на безпеку, які негативно позначаються на бізнесі, а й зняти обмеження на переміщення капіталів та робочої сили.

Натомість традиційні мусульманські суспільства зберігають високий рівень народжуваності. Однак якість знань, якими володіють західні та ісламські суспільства, є відмінною на декілька технологічних укладів. Міграція, як переміщення і поселення людей на новій території, є

найбільш поширеною формою глобалізації. Найчастіше елітарні міграції являли собою завоювання на периферії імперій із закріпленням аристократії та підлеглого їй оточення на прикордонній території. Формування іммігрантських громад разом з їхніми більш або менш широкими зв'язками з країною свого походження обумовлює зміни в культурному середовищі та соціальному самовизначенні. Переселення людей водночас є рухом нових ідей, вірувань, соціальних практик. Зворотнім результатом цього процесу є поширення епідемій.

Поворотним моментом глобалізації як соціального процесу став початок восени 2008 р. світової економічної рецесії. «Часткова» та «системна» глобалізація опинилися в кризовому стані. Проте це не означає «кінець» процесу глобалізації. Навпаки, пошук шляхів виходу зі стану економічної кризи, як доводить досвід глобальної рецесії 1929–1933 рр., найімовірніше за все приведе до нових тенденцій, форм і наслідків глобалізації у період після завершення кризи. Упродовж цього періоду можуть бути сформовані нові соціальні норми, покликані відновити моральні засади функціонування глобального фінансового ринку та його зв'язок з реальною (а не лише віртуальною) економікою. Глобальне управління має бути концептуально визначеним щодо ієрархії цілей та пріоритетів та щодо конкретних засобів досягнення цілей управління. Неспроможність визначити ієрархію цілей та способів їх досягнення створює концептуальні помилки управління, які ведуть до глобальної управлінської кризи. Добробут «золотого мільярду» (всередині дуже диференційованого) засновано на експлуатації решти світу. Однак цей світ скорочується. Китай, Індія, Бразилія вже виходять з-під такої опіки, стаючи самостійними гравцями.

За умов фінансової лібералізації процеси на міжбанківських біржах визначають стан економіки. Гроші більше не залежать від праці та ресурсів, а самі по собі вони лише папірці. Загалом світова економічна криза впродовж 2008–2010 рр. довела факт існування системи міфів про глобалізацію. По-перше, стало зрозуміло, що економічна глобалізація (як і чимало соціальних процесів) не є незворотною. Тому вона нездатна започаткувати «безкінечний» прогресивний процес історичного розвитку. По-друге, функціонування світового ринку не може скасувати національні економічні системи, які продовжують працювати в рамках національних кордонів. По-третє, зменшення втручання державних структур в економіку може привести, як це вже було у 1929–1933 рр., до розбалансованості ринкової системи. Однак «державний дирижизм» має бути виправданий конкретними умовами розвитку національної та світової економік. По-четверте, транснаціональні корпорації виявилися неспроможними відмовитися від частини прибутків заради стратегічного роз-

витку новітніх технологій. По-п'яте, глобальний ринок капіталів потребує глобальних інструментів регулювання. Боротьба з кризою у фінансовій сфері впродовж 2008–2017 рр. відбувалася за рахунок накачування економіки інфляційними грошима. Коли ця фінансова булька лопне, криза вийде за межі економічної складової та випробуватиме на міць існуючу соціальну, геополітичну та військову структури сучасного світу. Після виходу кризи за економічні межі її логіку визначатимуть процеси цивілізаційного масштабу.

Отже, маємо справу з появою економіки знань, яка є антиподом цінностей ринкової економіки. Ринковий фундаменталізм робить глобальну соціальну стратифікацію несправедливою, на думку багатьох мешканців планети Земля. Внаслідок цього ускладнюється процес формування цілісного глобального суспільства. Відкритим певний час залишатиметься питання, яка тенденція перемаже: чи буде достатньою стабільність технічної цивілізації, аби витримати кризове перевантаження, або гору візьме апокаліптичне прискорення часу доби науково-технічного розвитку? Вихід кризи за економічні межі можна очікувати на межі 2020 року.

Наразі не відома ні галузева, ні географічна локалізація подій, з яких розпочнеться лопання «бульок», наявність яких імітує вихід із кризи. Може спостерігатися ефект доміно, коли незначний привід стане поштовхом до подій планетарного масштабу. Наприклад, якщо привід буде суттєвим, таким як теракти 11 вересня 2001 р., обвал може відбутися набагато швидше. Роздування «бульок» буде супроводжуватися потужною кампанією на їхню підтримку. Будуть запуснені всі механізми експорту криз до слабкіших держав. Прискориться знищення традиційних ідеологічних, соціальних, геополітичних та інших стереотипів, які існували століттями. Може активізуватися діалектично пов'язаний із глобалізацією процес локалізації та регіоналізації. Тому важливо мати чітке уявлення про соціальну специфіку процесу глобалізації.

Утім, як правило сучасникам важко оцінити реальне співвідношення сил і тенденцій розвитку, без часової перспективи можна забагато значення надати подіям сьогодення та недооцінити тривалі чинники.

У цьому сенсі ретроспективно проаналізуємо праці, які створюють кращі передумови для такого розуміння. Помітний кластер історіографії глобальної історії становлять студії, присвячені аналізу історії становлення глобальної інфраструктури. Б. Айхенгрін з погляду нової економічної глобальної історії висвітлює питання становлення золотого стандарту та його вплив на світову систему. За переконанням цього автора, навіть електронні гроші у звичному форматі незабаром можуть бути

замінені криптовалютами на кшталт біткойна¹⁹. Д. Хедрік у дискурсі постколоніальних досліджень показав, що європейський імперіалізм, зокрема на периферії людської цивілізації, поширював технологічні досягнення, які зрештою сприяли деколонізації²⁰. Зазначена думка досить широко поширена в історіографії глобальної історії²¹.

Дискусійним в історіографії є питання ієрархії суб'єктів глобальної історії. Прихильники домінантності неурядових організацій звертають увагу на їхню особливо важливу роль у процесі глобалізації²². Альтернативний погляд полягає в тому, що провідну роль у глобальній історії у економічному сенсі відігравали не стільки структури громадянського суспільства, скільки економічні суб'єкти²³. У контексті кліометричної глобальної історії важливими є дослідження, присвячені моніторингу статистики розвитку світової економіки у ХІХ — на початку ХХ ст. Вони пропонують аргументацію концептуальних засад глобальної політичної історії²⁴. Показовим є той факт, що визрівання процесів глобалізації світової економіки відбувалось у контексті нерівномірності розвитку та переміщень центрів світової економіки зі Сходу на Захід, і можливо, у зворотному напрямку²⁵. Глобальна історія не є лінійною. Зокрема, зворотнім процесом є депресія 1929–1933 рр., яка сприяла виникненню тоталітарних режимів і призвела до Другої світової війни²⁶. Після 1945 р. ключового значення набуває процес європейської інтеграції, який сприяє соціально-економічному й демократичному відродженню країн Західної Європи, а після 1989 р. — і колишніх країн соціалістичного табору²⁷. Провідною тенденцією залишається цивілізаційний підхід до аналізу глобальної історії²⁸. Альтернативною концепцією можна вважати світ-системний аналіз за моделлю «центр — напівпериферія — периферія», яку розробляє І. Валлерстайн²⁹.

Автономна спроможність держави захистити народ від зовнішніх загроз є важливою складовою традиційних концепцій суверенітету. У випадку слабких держав стрімка інтеграція у світове співтовариство веде не до прискорення зростання, а до закріплення периферійного статусу та втрати ресурсних можливостей для динамічного розвитку. Популярною є теза про те, що вже немає чіткої відмінності між національним і міжнародним, між справами внутрішніми і зовнішніми. В структурі нової системи міжнародних відносин присутні різні за рівнем розвитку домодерні, модерні й постмодерні держави. Україна належить як до сфери геополітичних інтересів Росії, так і Європейського Союзу. Після вимушеної відмови від радянської ядерної зброї Україна як держава середнього рівня у світовій ієрархії міжнародних акторів не має достатньої потуги, аби впливати на глобальну систему міжнародних відносин. Однак напівпериферія може розглядатися як джерело можливих

системних перетворень. Національний інтерес — це усвідомлення та відображення реальних потреб держави, мотивація її діяльності, її політики. Фундаментальні інтереси віддзеркалюють потребу у збереженні та примноженні базових цінностей нації та країни. Життєво-важливі інтереси — усвідомлення суспільством потреби, без якої життєдіяльність та прогресивний розвиток неможливі. За часовим виміром інтереси можуть бути короткотерміновими, середньо й довготерміновими. На межі ХХІ ст. все більше уваги привертають до себе спроби побудови циклічних концепцій розвитку природи та суспільства. Зокрема, це стосується і теоретико-методологічного обґрунтування моделей (циклів) геополітичного домінування. Зазначена проблематика по суті є квінтесенцією міждисциплінарних наукових досліджень, які здійснюються на перетині предметних полів політології, теорії міжнародних відносин, геополітики, історії міжнародних відносин і соціології. Кожна з названих наукових дисциплін розглядає проблематику взаємин між суб'єктами міжнародної політики з погляду власного предметного ракурсу. При цьому спроби побудови певних прогностичних сценаріїв є можливими лише за умови органічного синтезу існуючих підходів та продукування нового знання.

Отже, проблематика аналізу регіонального та глобального геополітичного домінування становить суттєвий науковий та практичний інтерес. Водночас суто геополітичні підходи до зазначеної тематики мають власну специфіку. Зокрема, відомий український дослідник Ю.В. Павленко слушно зазначає, що своїми методологічними засадами геополітика вкорінена у світ фактичних даних і теоретичних конструкцій фізичної й економічної географії. А загалом геополітика розглядає держави як соціальні організми, які поступово зростаючи та зміцнюючись, стають схильними до територіального розширення, що врешті приводить до війн і силового перерозподілу кордонів. У контексті теорії та історії міжнародних відносин геополітику можна розглядати як мистецтво виживання держави (або навіть певної цивілізації) у несприятливому середовищі. Проте логічним завершенням цього погляду в концептуальному плані є апологетика реалістично-силового підходу до міжнародних відносин, яскравим втіленням чого є «новий атлантизм» С. Гантінгтона, викладений ним у гіпотезі «зіткнення цивілізацій». Причому фактичний розвиток подій після терактів 11 вересня 2001 р., які спровокували спроби впровадження американцями глобального соціально-інженерного проекту з побудови «демократичного ісламу» на прикладі Афганістану та Іраку, не лише підтверджує слова Б.Паскаля про те, що «люди, нездатні зробити справедливість сильною, вирішили вважати силу справедливою», а й засвідчує намагання США на практиці реалізувати ідею тривалого домінування в ключових геополітичних точках Євразії. Концепція «прав

людини», потрібна для протистояння тоталітарним режимам, більше не застосовується до підозрюваних у тероризмі. Історичний досвід вчить, що таке геополітичне домінування має певну циклічність. Наприклад, для Євразії, яка за багатьма геополітичними теоріями є ключем до світового панування, властивими були як моделі певної однополярності, наприклад, у XIII ст. за часів монгольського панування, так і переважно багатополюсного домінування: Європа, Росія, Індія, Китай.

Водночас слід зазначити, що розвиток геополітичних процесів перебуває під безпосереднім та опосередкованим впливом різних чинників, пов'язаних зі складною природою соціальних циклів. Зважаючи на це, найбільш евристично прийнятним є дослідження історичного процесу в світлі теорії довгих хвиль, яка може бути найбільш адекватною для верифікації гіпотез розгортання циклів зміни геополітичних домінант. Зокрема, останнім часом згадана теорія в міру фундаментальних теоретичних розробок концепції «спіралі часу» в фізиці починає знаходити нові аргументи на свою користь, що підтверджує ідею взаємопроникнення та взаємовпливу соціальних та природничих наук. Це тим більше плідний підхід, адже сама природа соціальних циклів у різних іпостасях, зокрема циклів геополітичного домінування, інтегрує всі типи часу і врешті детермінується ними. Тому в масштабі історичного часу циклічні зміни геополітичного домінування відбуваються досить сповільнено. Певний каталізуючий вплив на зазначені соціально-історичні процеси справляє, зокрема, циклічність революцій. Якщо обрати за умовний відлік початку модерної епохи Велику французьку революцію 1789–1799 рр. та взяти до уваги часово-географічні координати поширення її ідеалів і цінностей для всієї Євразії, то ми побачимо наступну картину: 1848–1849 рр. — вся Європа, 1905–1907 рр. — перше «пробудження» Росії, Туреччини, Персії, Китаю; 1911 р. — Сінхайська революція в Китаї, який лише після тривалої громадянської війни у 1949–1979 рр. вийшов на шлях поступального розвитку; потому — Російська імперія та Радянський Союз 1917–1991 рр. як домінуючий чинник у Євразії.

Проблематика циклічності у сфері політики останнім часом стає все більш популярною в середовищі науковців. Короткі та довгі хвилі в розвитку політичних систем стають предметом ретельної уваги в періоди гострих соціальних та економічних криз, натомість після настання стабілізації інтерес до них зменшується. Увага до зазначених феноменів також змінюється циклічно, що опосередковано вказує на хвильовий розвиток не лише політичних систем, а й знання про них. Фактично напрямок сучасної дискусії щодо проблеми циклічності рухається в бік з'ясування того, якою є природа зазначених явищ, що в певному наближенні описуються моделлю суспільних циклів. Зокрема, американські

політологи Дж. Модельські та В. Томпсон наголошують, що глобальні економічні процеси в часі корелюються з довгими світовими політичними циклами, які вони назвали «циклами лідерства». Світ-системна теорія І. Валлерстайна пов'язала економічні цикли М. Кондратьєва з ідею «циклів гегемонії», які він визначає через контроль за потоками капіталів на світовому ринку, що й підтримує існування влади певного гегемона. Причому динамічна модель гегемонії та суперництва виділяє чотири стадії: встановлення гегемонії, перемоги гегемонії, гегемоністської зрілості та падіння гегемонії. Період випробування на практиці зазначених теоретичних побудов настав за умов розгортання глобалізації, яка суттєво активізувала інтеграційні процеси. На цьому історичному етапі формування регіональних економічних просторів безпосередньо пов'язано з феноменом визначення конкретного співвідношення між глобальними та локальними тенденціями розвитку, які німецький дослідник У. Бек назвав «глокалізацією». Близьку до нього позицію з приводу співвідношення між регіоналізацією та глобалізацією займає й І. Валлерстайн. Отже, вивчення макро- і мікропроцесів глобальної історії стає дедалі актуальнішим і вимагає подальших глибоких досліджень за усіма дискусійними питаннями.

¹ *Conrad S.* Global Geschichte. Eine Einführung. München, 2013. S.7.

² *Faber K.-G.* Theorie der Geschichtswissenschaft. München, 1982; *Geschichte heute. Positionen. Tendenzen und Probleme.* Hg. Gerhard Schulz. Göttingen, 1973; *Hobsbawn E.* Wieviel Geschichte braucht die Zukunft? München, 2001; *Internet-Handbuch Geschichte.* Hg. Stuart Jenks. Köln, 2001; *Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000.* Hg. von Peter N. Stearns. 6 Bd. Detroit: Michelin, 2001; *Handbuch der europäischen Geschichte.* Hg. Theodor Schider. 7 Bd. In 8 Teilen, Stuttgart, 1968–1998.

³ *Iggers G.* A Global History of Modern Historiography. URL: <https://www.books.google.com.ua/books?id=8WqDAAAQBAJ8hl=uk8=6>

⁴ *Robertson R.* Globalization. London, 1992. P.8.

⁵ *Fäßler P.* Globalisierung. Ein historisches Kompendium. Köln, 2007. S. 32.

⁶ *Bordo M.* Globalisation in Historical Perspective. Chicago, 2005.

⁷ *Wallenstein I.* World System. New York, 1999. P. 35.

⁸ *Leggewie C.* Die Globalisierung und ihre Gegner. München, 2003.

⁹ *Robertson Roland.* P. 88.

¹⁰ *Stiglitz J.* Die Schatten der Globalisierung. München, 2005.

¹¹ *Borchardt K.* Globalisierung in historischer Perspektive. München, 2001.

¹² *Cowen N.* Global History. A short overview. Cambridge, 2001.

¹³ *Bauman Z.* Globalization. London, 2004. P. 34.

¹⁴ *Toffler E.* Shock of Future. New York, 2008. P. 119.

¹⁵ *Ibid, Baumann,* P. 110.

¹⁶ *Beck U.* Was ist Globalisierung? Frankfurt am Meine, 1997. S. 44.

¹⁷ *Ibid, Robertson,* P. 69.

¹⁸ *Göffe O.* Demokratie und Globalisierung. Berlin, 2008. S. 128.

¹⁹ Eichengreen B. Vom Goldstandard zum Euro. Die Geschichte des internationalen Währungssystem. Berlin, 2000. S.69.

²⁰ Headrick D. The Tools of Empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century. Oxford, 1981; Headrick D. The Tentacles of Progress. Technology Transfer in the Age of Imperialism 1840–1914. New York 1991. P. 324.

²¹ Hugill P. Global Communications since 1844. Geopolitics and Technology. Baltimor, 1999. P. 118.

²² Boli J., Thomas G. Constructing World Culture. International Nongovernmental Organizations since 1875. Stanford, 1999.

²³ Dunning J. Multinational Enterprises and the Global Economy. Wokingham, 1993.

²⁴ Maddison A. Monitoring the World Economy 1820–1992. Paris, 2001.

²⁵ Aldcroft D., Sutcliffe A. Europe in the International Economy 1500 to 2000. Cheltenham, 1999; Mitchell B. International Historical Statistics. Europe 1750–1993. New York, 1998; Mitchell B. International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania 1750–1993. New York, 2003; Mitchell B. International Historical Statistics. The Americas 1750–1993. New York, 1998; OECD: Historical Statistics 1960–1994. Paris, 1995; OECD: Historical Statistics 1970–2000. Paris, 2001.

²⁶ Clark I. Globalisation and Fragmentation. International Relations in the Twentieth Century. Oxford, 1997; James H. The End of Globalization. Lessons from the Great Depression. Cambridge, 2001.

²⁷ Edelmayer F. (Hrsg.). Die Geschichte des europäischen Welthandels und der weltwirtschaftliche Globalisierungsprozeß. Wien, 2001.

²⁸ Nolte H. Weltgeschichte. Imperien, Religionen und Systeme 1500–1900. Wien, 2005; Scholte J. Globalisation. A Critical Introduction. Basingstoke, 2000.

²⁹ Wallerstein I. The Modern World System. New York, 1974–1988. Bd. 1–3.

REFERENCES

1. Aldcroft, D., & Sutcliffe, A. (1999). *Europe in the International Economy 1500 to 2000*. Cheltenham [in English].
2. Bauman, Z. (2004). *Globalization*. London [in English].
3. Beck, U. (1997). *Was ist Globalisierung?* Frankfurt am Meine [in German].
4. Boli, J. & Thomas, G. (1999). *Constructing World Culture. International Nongovernmental Organizations since 1875*. Stanford [in English].
5. Borchardt, K. (2001). *Globalisierung in historischer Perspektive*. München [in German].
6. Bordo, M. (2005). *Globalisation in Historical Perspective*. Chicago [in English].
7. Clark, I. (1997). *Globalisation and Fragmentation. International Relations in the Twentieth Century*. Oxford [in English].
8. Conrad, S. (2013). *Global Geschichte. Eine Einführung*. München [in German].
9. Cowen, N. (2001). *Global History. A short overview*. Cambridge [in English].
10. Dunning, J. (1993). *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Wokingham [in English].
11. Edelmayer, F. (2001). *Die Geschichte des europäischen Welthandels und der weltwirtschaftliche Globalisierungsprozeß*. Wien [in German].
12. Eichengreen, B. (2000). *Vom Goldstandard zum Euro. Die Geschichte des internationalen Währungssystem*. Berlin [in German].
13. *Encyclopedia of European social history. From 1350 to 2000*. (2001). Hg. von Peter N. Stearns. 6 Bd. Detroit: Michelin [in English].

14. Faber, K.-G. (1982). *Theorie der Geschichtswissenschaft*. München [in German].
15. Fäßler, P. (2007). *Globalisierung. Ein historisches Kompendium*. Köln [in German].
16. *Geschichte heute. Positionen. Tendenzen und Probleme*. (1973). Hg. Gerhard Schulz. Göttingen [in German].
17. Göffe, O. (2008). *Demokratie und Globalisierung*. Berlin [in German].
18. *Handbuch der europäischen Geschichte*. (1968–1998). Hg. Theodor Schider. 7 Bd. In 8 Teilen, Stuttgart [in German].
19. Headrick, D. (1991). *The Tentacles of Progress. Technology Transfer in the Age of Imperialism 1840–1914*. New York [in English].
20. Headrick, D. (1981). *The Tools of Empire. Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. Oxford [in English].
21. Hobsbawn, E. (2001). *Wieviel Geschichte braucht die Zukunft?* München [in German].
22. Hugill, P. (1999). *Global Communications since 1844. Geopolitics and Technology*. Baltimor [in English].
23. Iggers, G. *A Global History of Modern Historiography*. Retrieved from <https://www.books.google.com.ua/books?id=8WqDAAAQBAJ8hl=uk8=6> [in English].
24. *Internet-Handbuch Geschichte*. (2001). Hg. Stuart Jenks. Köln [in German].
25. James, H. (2001). *The End of Globalization. Lessons from the Great Depression*. Cambridge [in English].
26. Leggewie, C. (2003). *Die Globalisierung und ihre Gegner*. München [in German].
27. Maddison, A. (2001). *Monitoring the World Economy 1820–1992*. Paris [in English].
28. Mitchell, B. (1998). *International Historical Statistics. Europe 1750–1993*. New York [in English].
29. Mitchell, B. (2003). *International Historical Statistics. Africa, Asia and Oceania 1750–1993*. New York [in English].
30. Mitchell, B. (1998). *International Historical Statistics. The Americas 1750–1993*. New York [in English].
31. Nolte, H. (2005). *Weltgeschichte. Imperien, Religionen und Systeme 1500–1900*. Wien [in German].
32. *OECD: Historical Statistics 1960–1994*. (1995). Paris [in English].
33. *OECD: Historical Statistics 1970–2000*. (2001). Paris [in English].
34. Robertson, R. (1992). *Globalization*. London [in English].
35. Scholte, J. (2000). *Globalisation. A Critical Introduction*. Basingstoke [in English].
36. Stiglitz, J. (2005). *Die Schatten der Globalisierung*. München [in German].
37. Toffler, E. (2008). *Shock of Future*. New York [in English].
38. Wallerstein, I. (1974–1988). *The Modern World System*. (Bd. 1–3.). New York [in English].
39. Wallenstein, I. (1999). *World System*. New York [in English].